

Funkcje gospodarstwa rolnego w świetle art. 55³ kodeksu cywilnego

1. Pojęcie gospodarstwa rolnego, jako jednej z podstawowych kategorii pojęciowych prawa rolnego, jest przedmiotem ciągłego zainteresowania i jego treść poddawana jest różnym interpretacjom.² Zmiana stosunków społecznych powoduje, że pojęcie to jest różnie definiowane i jest używane w wielu aktach prawnych dla wskazania roli gospodarstwa rolnego dla realizacji przyjmowanych celów. Nie ulega wątpliwości, że pojęciem, które ma kluczowe znaczenie jest definicja gospodarstwa rolnego zawarta w kodeksie cywilnym. Kodeks jest aktem prawnym podstawowym dla regulowania szeroko rozumianych stosunków własnościowych w rolnictwie i dlatego też do definicji gospodarstwa w nim zawartej nawiązuje się w innych, pozakodeksowych regulacjach.

Uzasadnione jest przypomnienie, że pojęcie gospodarstwa rolnego na potrzeby obrotu regulowanego przez przepisy kodeksu cywilnego zostało zdefiniowane w rozporządzeniu wykonawczym do kodeksu z 1964 r.³ Definicja ta została przyjęta jako wykonanie delegacji wynikającej z prawa spadkowego – z art. 1064 kc.⁴ Jak wskazywał J. St. Piąkowski, szczegółowe unormowanie w kodeksie cywilnym zasad dziedziczenia gospodarstw rolnych przedstawiało się jako szczególnie ważny problem społeczno–gospodarczy, będący konsekwencją wcześniejszych regulacji dotyczących zwłaszcza ograniczania podziału gospodarstw rolnych.⁵ Dlatego też, jak zwracał uwagę autor, przepisy o dziedziczeniu gospodarstw rolnych zaczęły obowiązywać zaraz po ogłoszeniu kodeksu, a więc z dniem 18 maja 1964 roku bez

1 Uniwersytet Łódzki

2 Por. np. J. Nadler, *Pojęcie indywidualnego gospodarstwa rolnego w prawie rolnym*, Warszawa 1976; R. Budziński, *Koncepcja gospodarstwa rolnego w prawie rolnym*, Poznań 1992; S. Rudnicki, [w:] *Komentarz do kodeksu cywilnego*, Księga pierwsza. Część ogólna, S. Dmowski, S. Rudnicki, Warszawa 2009, s. 244 i n.

3 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28.11.1964 r. w sprawie przenoszenia własności nieruchomości rolnych, znoszenia współwłasności takich nieruchomości oraz dziedziczenia gospodarstw rolnych t.j. Dz.U. z 1972 r. Nr 31, poz. 215, cyt dalej jako: „rozp. z 1964 r.”.

4 W brzmieniu kodeksu cywilnego sprzed nowelizacji ustawą z dnia 28.07.1990 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny (Dz.U. Nr 55, poz. 321).

5 J.S. Piąkowski, [w:] F. Błahuta, J.S. Piąkowski, J. Policzkiewicz, *Gospodarstwa rolne. Obrót. Dziedziczenie. Podział*, Warszawa 1967, s. 84 i n.

vacatio legis, przewidzianego dla pozostałych przepisów kodeksu.⁶ J.St. Piątowski przypominał, że kodeks cywilny przejął te same funkcje społeczno–gospodarcze, które wynikały z wcześniej obowiązującego prawa i polegały: z jednej strony na ochronie spadkowego gospodarstwa rolnego, jako środka produkcji rolnej, przed rozdrobnieniem i nadmiernym obciążeniem, z drugiej zaś strony na tym, aby gospodarstwo dostało się w ręce jak najbardziej odpowiednie, tj. by otrzymał je spadkobierca zdolny do pracy na roli i z nią związany.⁷

Wskazane, podstawowe założenia determinowały sposób określenia definicji gospodarstwa rolnego wydanej, jak już wspomniano, na podstawie delegacji zawartej w części spadkowej kodeksu cywilnego. Zgodnie z przyjętym wówczas określeniem: „za gospodarstwo rolne uważa się wszystkie należące do tej samej osoby (osób) nieruchomości rolne, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą wraz z budynkami, urządzeniami, inwentarzem żywym i martwym, zapasami, oraz prawami i obowiązkami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego”.⁸ Zgodnie zaś z treścią § 2 ust. 2 cytowanego rozporządzenia „Do gospodarstwa rolnego zalicza się również lasy i grunty leśne oraz nieużytki należące do właściciela nieruchomości określonych w ust. 1, jeżeli stanowią lub mogą stanowić z tymi nieruchomościami zorganizowaną całość gospodarczą”.

Fakt, że cytowana definicja była wykonaniem delegacji zawartej w art. 1064 kc., a więc części spadkowej kodeksu cywilnego, determinował także wskazanie w niej, poza wymienionymi elementami funkcjonalnymi dotyczącymi przedmiotu ochrony i podmiotu prowadzącego gospodarstwo rolne, także elementu majątkowego. Wynika to logicznie z treści art. 922 kodeksu cywilnego, który wskazuje, że spadek tworzą prawa i obowiązki majątkowe zmarłego.⁹ Jest to jednak tylko formalne wskazanie. W istocie natomiast eksponowanie elementu majątkowego we wskazywanej definicji zawartej w rozporządzeniu z 1964 r. wynika z oczywistego powiązania między instytucjami: prawa spadkowego i własności oraz między instytucją rodziny i prawa spadkowego.¹⁰ Te powiązania wyznaczają kształt przyjmowanego ustawodawstwa dotyczącego ogólnych zasad dziedziczenia gospodarstw rolnych. Definicja gospodarstwa rolnego przyjęta w rozporządzeniu z 1964 r. wyznaczała więc przedmiot ochrony własności tego przedmiotu majątkowego, ale równocześnie dalsze przepisy kodeksu odnoszące się do dziedziczenia gospodarstw rolnych uwzględniały także inne przesłanki, które wyznaczały zakres ochrony, a mianowicie przesłanki natury funkcjonalnej.

6 *Ibidem*, s. 85.

7 *Ibidem*, s. 86.

8 § 2 ust. 1 rozporządzenia z 1964 r.

9 Por. J. Gwiazdomorski, *Prawo spadkowe w zarysie*, Warszawa 1968, s. 36 i n.

10 O tej zależności pisał J. Gwiazdomorski, *ibidem*, s. 14.

2. Warto zwrócić uwagę, że sformułowanie warunków dla spadkobierców, którzy mogli dziedziczyć gospodarstwo rolne nawiązywało do pracy w gospodarstwie rolnym – spadkowym lub ściśle wskazanym, jak np. w gospodarstwie osób wymienionych w dawnym art. 1059 § 1 pkt 3 kc. Te określenia zwracały uwagę na konieczność posiadania określonych kwalifikacji rolniczych, ale sposób sformułowania tych warunków zwracał przede wszystkim uwagę na potrzebę ochrony gospodarstwa rolnego.

Z takimi określeniami korespondowały także te przepisy kodeksu cywilnego, które wskazywały na podstawowe konstrukcje normatywne dotyczące obrotu *inter vivos* nieruchomościami rolnymi. Zgodnie z treścią dawnego art. 160 § 1 zd. 1 kc.¹¹ „Własność nieruchomości rolnej lub jej części może być przeniesiona na rzecz osoby fizycznej tylko wtedy, gdy nabywca ma kwalifikacje do prowadzenia gospodarstwa rolnego”. Dopiero nowelizacja kodeksu cywilnego z 1982 r.¹² dokonała zrównania treści przepisów dotyczących kwalifikacji w obrocie *inter vivos* i przy dziedziczeniu, stanowiąc w art. 160 § 1 kc., że „Własność nieruchomości rolnej lub jej części może być przeniesiona na rzecz osoby fizycznej tylko wtedy, gdy nabywca: 1) stale pracuje w jakimkolwiek gospodarstwie rolnym bezpośrednio przy produkcji rolnej, albo 2) ma kwalifikacje do prowadzenia gospodarstwa rolnego”. Natomiast art. 1059 kc. stanowił, że „spadkobiercy dziedziczą z ustawy gospodarstwo rolne, jeżeli w chwili otwarcia spadku: odpowiadają warunkom wymaganym dla nabycia własności nieruchomości rolnej w drodze przeniesienia własności (art. 1059 pkt 1 kc.).¹³ Ciągłe były to jednak „kwalifikacje do prowadzenia gospodarstwa rolnego”.

3. Kolejną zmianę w tym zakresie przyniosła nowelizacja kodeksu cywilnego z 1990 roku. Przepis art. 160 kc. został uchylony, natomiast przepis art. 1059 kc. stanowił, że „Spadkobiercy dziedziczą z ustawy gospodarstwo rolne, jeżeli w chwili otwarcia spadku: 1) stale pracują bezpośrednio przy produkcji rolnej, albo 2) mają przygotowanie zawodowe do prowadzenia produkcji rolnej”.¹⁴ Cytowane tu zmiany kodeksu cywilnego z 1990 r. zdają się wskazywać na bardziej funkcjonalny, niż to miało miejsce wcześniej, wydźwięk przyjmowanej regulacji prawnej. Wprowadzenie nowego sposobu określenia warunków rolnych w art. 1059 kc. następuje w oderwaniu od ich bezpośredniego związku z pracą w gospodarstwie rolnym, ale są one sformułowane dla ochrony gospodarstwa rolnego, jako przedmiotu dziedziczenia. Ochronie podlegać ma więc określone mienie – zespół składników materialnych i niematerialnych, określonych w nowo przyjętym art. 55³ kc.¹⁵ Jak wskazywał

11 W brzmieniu sprzed nowelizacji kodeksu cywilnego w 1990 r.

12 Ustawa z dnia 26.03.1982 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz o uchyleniu ustawy o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych (Dz.U. Nr 11, poz. 81).

13 Por. na ten temat P. Blajer, *Koncepcja prawna rolnika indywidualnego w prawie polskim na tle porównawczym*, Kraków 2009, s. 29.

14 Art. 1059 pkt 1 i 2 kc. w brzmieniu ustawy z 1990 r.

15 Na temat wskazanego przepisu por. np. R. Budzinowski, *Koncepcja...*, *op. cit.*, s. 76 i n.; *idem*, *Pojęcie gospodarstwa rolnego według kodeksu cywilnego (Rozważania na tle art. 55³ kc)*, RPEiS 1991, z. 3, s. 59 i n.; *idem*, *Go-*

A. Stelmachowski, znowelizowany w 1990 roku kodeks cywilny podkreślał swoisty charakter gospodarstwa rolnego, jako czynnej, zorganizowanej masy majątkowej.¹⁶ Autor zauważał, że własność rolnicza jest związana z gospodarstwem rolnym. „Dzieje się tak dlatego, że charakterystyczne funkcje własności rolniczej ujawniają się wtedy, gdy występuje ona jako czynna masa majątkowa”.¹⁷ Autor odnotowywał, że na tle przepisów o dziedziczeniu gospodarstw rolnych widoczna jest tendencja do utrzymania całości gospodarstw rolnych jako jednostek produkcyjnych przy jednoczesnym zabezpieczeniu praw spadkobierców.¹⁸ Autor nie miał wątpliwości, że w zakresie dziedziczenia gospodarstw rolnych, ochrona własności rolniczej powiązana była bardzo wyraźnie z dążnością do zachowania zdolności produkcyjnej gospodarstwa.¹⁹

Przyjęta w 1990 roku definicja gospodarstwa rolnego w art. 55³ kc. zdawała się więc wyraźnie wskazywać na dwie płaszczyzny ochrony gospodarstwa rolnego: 1) jako mienia, a w tym, jak pisał A. Stelmachowski, własności rolniczej, która jest związana z gospodarstwem rolnym oraz 2) funkcje produkcyjne zorganizowanej masy majątkowej. Obie te płaszczyzny są ze sobą nierozzerwalnie związane, z tym że w wyniku nowelizacji kodeksu cywilnego w 1990 roku nastąpiło silniejsze zaakcentowanie wydziwisku funkcjonalnego w definicji gospodarstwa rolnego, niż to miało miejsce wcześniej. Zgodnie z treścią art. 55³ kc. „Za gospodarstwo rolne uważa się grunty rolne wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą, oraz prawami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego”.²⁰

Jak odnotowała M. Bednarek, definicja gospodarstwa rolnego zawarta w art. 55³ kc. stanowi kompromis pomiędzy różnymi koncepcjami gospodarstwa rolnego. W szczególności pomiędzy tradycyjnym, prawnorzeczowym podejściem a ujęciem funkcjonalnym.²¹ Autorka odnotowała także, że art. 55³ kc. statuuje definicję gospodarstwa rolnego w znaczeniu przedmiotowym, w której zaakcentowano aspekt funkcjonalny.²²

spodarstwo rolne i przedsiębiorstwo rolne, [w:] Prawo rolne, P. Czechowski (red.), Warszawa 2011, s. 106 i n.; A. Stelmachowski, Współczesne różnicowanie własności, „Studia Iuridica Agraria” 2002, t. III; K. Stefańska, Model indywidualnego gospodarstwa rolnego w świetle znowelizowanego kodeksu cywilnego, PIP 1992, z. 3, s. 36 i B. Wierzbowski, Gospodarka nieruchomościami. Podstawa prawna, Warszawa 2007, s. 33 i n.; M. Bednarek, Mienie. Komentarz do art. 44–55 kodeksu cywilnego, Kraków 1997, s. 217 i n.; S. Rudnicki, [w:] Komentarz do kodeksu cywilnego..., *op. cit.*, s. 244 i n.; W. Katner, [w:] Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz, M. Pyziak-Szafnicka (red.), Warszawa 2009, s. 535–536.

16 A. Stelmachowski, Współczesne różnicowanie..., *op. cit.*, s. 32.

17 *Ibidem*, s. 32.

18 *Ibidem*, s. 37.

19 *Ibidem*, s. 36.

20 Treść przepisu w brzmieniu wynikającym z nowelizacji kodeksu cywilnego ustawą z dnia 14.11.2003 r. o zmianie ustawy Kodeks cywilny oraz o niektórych innych ustaw, Dz.U. Nr 49, poz. 408.

21 M. Bednarek, Mienie..., *op. cit.*, s. 217.

22 *Ibidem*, s. 217.

Wskazane tu elementy wyznaczają płaszczyznę dyskusji także dla innych autorów. Np. według W. Katnera można wyodrębnić przedmiotowe i funkcjonalne znaczenie terminu „gospodarstwo rolne”. To znaczenie funkcjonalne jest podkreślane jako stanowanie zorganizowanej całości gospodarczej.²³

Na znaczenie aspektu zorganizowanej całości gospodarczej w definicji gospodarstwa rolnego w art. 55³ kc. wskazuje także B. Wierzbowski.²⁴ Zdaniem W. Katnera: „jeśli w ogóle potrzebne było określanie gospodarstwa rolnego w kodeksie cywilnym, to z szerszym zastosowaniem, a nie tylko w relacjach prawnorzeczowych przez usytuowanie art. 55³ w rozdziale o mieniu. Ujęcie prawnorzeczowe jest odpowiedniejsze dla pojęcia nieruchomości rolnej (gruntów rolnych) według art. 46¹, a nie gospodarstwa rolnego według komentowanego przepisu”.²⁵

Uwagi autora można w części podzielić, ale tylko gdy mówimy o obrocie prawnorzeczowym. Natomiast funkcja gospodarstw rolnych jest szersza. Zakres definicji gospodarstwa rolnego w art. 55³ kc. jest kontynuacją pierwotnego określenia gospodarstwa rolnego zawartego w cytowanym w tym opracowaniu rozporządzenia z 1964 r., a wydanym na podstawie delegacji art. 1064 kc., a więc części spadkowej kodeksu cywilnego. Przyjęta wówczas definicja miała zwłaszcza służyć ochronie gospodarstwa rolnego, jako przedmiotu dziedziczenia. Z uwagi na to, że także inne przepisy kodeksu cywilnego odwoływały się do pojęcia gospodarstwa rolnego, wyróżniano w tej definicji węższe i szersze znaczenie gospodarstwa.²⁶ W znaczeniu węższym za gospodarstwo rolne uważało się wszystkie należące do tej samej osoby (osób) nieruchomości rolne, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą. Umieszczenie definicji gospodarstwa rolnego w kodeksie cywilnym należałoby, jak sądzę, tłumaczyć przede wszystkim podkreśleniem znaczenia ochrony własności w zakresie kształtowania stosunków własnościowych w rolnictwie. Prawo własności w tej sferze stosunków społecznych było w przeszłości przedmiotem ingerencji administracyjnej i dlatego dążono do ograniczenia tej ingerencji. Wyrazem tego było również uchylenie wówczas w kodeksie cywilnym przepisów art. 160, 161 czy 163, które w przeszłości zawierały różnego rodzaju ograniczenia obrotu własnościowego. Jak pisał S. Prutis: „likwidacja ograniczeń w sferze rozporządzania nieruchomościami rolnymi oznacza bardzo istotne dowartościowanie psychologicznego aspektu prawa własności ziemi prywatnej”.²⁷

S. Wójcik wskazywał, że przez kodeksowe uregulowanie uzyskujemy większy stopień stabilności w zakresie oddziaływania na kształtowanie określonej sfery sto-

23 W. Katner, Kodeks cywilny..., *op. cit.*, s. 534.

24 B. Wierzbowski, Gospodarka nieruchomościami..., *op. cit.*, s. 34.

25 W. Katner, Kodeks cywilny..., *op. cit.*, s. 536.

26 Por. na ten temat J.S. Piątkowski, [w:] Gospodarstwa rolne..., *op. cit.*, s. 2.

27 S. Prutis, Rolnicy indywidualni, [w:] Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej, P. Czechowski, M. Korzycka-Iwanow, S. Prutis, A. Stelmachowski, Warszawa 1997, s. 98.

sunków społecznych. Przypominał, że przed 1990 r. kodeks cywilny nie definiował pojęć „nieruchomość rolna” i „gospodarstwo rolne”, lecz stanowił, że oba te pojęcia określi Rada Ministrów w drodze rozporządzenia. Autor odnotowywał, że regulacja pewnej materii w drodze aktów prawnych wykonawczych jest regulacją mniej stabilną niż regulacja ściśle ustawowa.²⁸ Warto także przypomnieć ten fragment wypowiedzi S. Wójcika, który wskazywał, że obrót nieruchomościami i gospodarstwami rolnymi może spełniać różne funkcje. Regulacja prawna tego obrotu powinna uwzględniać także cele, jakie poprzez ten obrót chcemy osiągnąć.²⁹

4. Powstaje więc pytanie, jakie cele wyznaczono regulacji kodeksowej w 1990 roku dla oddziaływania na kształtowanie stosunków społecznych w rolnictwie. Umieszczenie definicji gospodarstwa rolnego w kodeksie cywilnym oznaczało, jak już była o tym mowa, dążenie do wprowadzenia w większym stopniu, niż to miało miejsce wcześniej, stabilności w oddziaływaniu na własność gospodarstw rolnych. Na tle wcześniejszych doświadczeń w tym zakresie, w tym również protestów rolników,³⁰ sprawa ta miała istotne znaczenie. Dlatego też uznano, że kodeks cywilny, będący aktem prawnym podstawowym dla kształtowania stosunków własnościowych będzie stanowił wskazanie dla sposobu oddziaływania na szeroko rozumiany obrót gospodarstwami rolnymi. Dostrzegając to ogólne założenie należy jednocześnie zauważyć, że w samej definicji gospodarstwa rolnego przyjętej w art. 55³ kc. akcent został przesunięty na element funkcjonalny tej definicji, zwłaszcza poprzez użycie w niej określenia podstawowego składnika, jakim są „grunty rolne”, a nie „nieruchomości rolne”³¹ oraz zrezygnowano z dawnego określenia „należące do tej samej osoby (osób) nieruchomości rolne”. Nie oznacza to jednak, że definicja ta nie jest już definicją własnościową. Przekonujący wydaje się pogląd S. Rudnickiego na ten temat, który stwierdza, że gospodarstwo rolne może składać się z nieruchomości stanowiących własność różnych osób.³² Stwierdzenie, że nie jest to już definicja własnościowa, mogłoby osłabiać wymowę samego zabiegu legislacyjnego z 1990 r. polegającego na włączeniu definicji gospodarstwa rolnego do kodeksu cywilnego właśnie ze względu na podkreślenie znaczenia ochrony własności gospodarstw rolnych i wskazanie na potrzebę zapewnienia większego stopnia stabilności tej regulacji stosunków społecznych. Nie można jednak przeceniać tego założenia,

28 S. Wójcik, Obrót nieruchomościami i gospodarstwami rolnymi między osobami fizycznymi – próba oceny i wnioski *de lege ferenda*, [w:] Księga pamiątkowa. I Kongres Notariuszy Rzeczypospolitej Polskiej, Kluczbork–Poznań 1993, s. 321. Por. także S. Wójcik, Przeniesienie własności nieruchomości rolnej między osobami fizycznymi w świetle zmian kodeksu cywilnego, „Nowe Prawo” 1983, nr 1, s. 44. Na aspekt stabilizowania własności w związku z uregulowaniem definicji nieruchomości rolnej w kodeksie cywilnym wskazywał również S. Prutis, Rolnicy indywidualni, *op. cit.*, s. 99.

29 S. Wójcik, Obrót..., *op. cit.*, s. 330.

30 Ich wyrazem były zawarte porozumienia rzeszowsko-ustrzyckie (styczeń 1981 – luty 1982).

31 Szerzej na ten temat por. K. Stefańska, Pojęcie nieruchomości rolnej (gruntu rolnego), [w:] Prawo rolne, P. Czechowski (red.), Warszawa 2011, s. 162.

32 S. Rudnicki, Komentarz do kodeksu cywilnego..., *op. cit.*, s. 246.

gdyż, jak wskazywał S. Wójcik, „nawet kodeksowe uregulowania nie są przyjęte raz na zawsze i nie są one niezmiennie”.³³

O przyjętych w 1990 roku zmianach w kodeksie cywilnym odnoszących się do szeroko rozumianego obrotu rolnego można powiedzieć, że nie tworzyły one jednej, spójnej koncepcji tego obrotu. Z jednej strony wyznaczały konieczność ochrony własności, ale równocześnie przesunęły akcent w szczegółowych regulacjach na element funkcjonalny. Wskazywały, że gospodarstwa rolne są jednostkami produkcji rolnej i jako takie powinny być przedmiotem zainteresowania ustawodawcy. Potwierdzają to także m.in. wspomniane już wcześniej w tym opracowaniu sformułowania warunków dziedziczenia gospodarstw rolnych, wskazujących na pracę przy produkcji rolnej, czy przygotowanie zawodowe do prowadzenia takiej produkcji. Ochrona miała być więc udzielana gospodarstwu rolnemu zwłaszcza ze względu na jego funkcje produkcyjne, a nie ze względu na to, że gospodarstwo stanowi określone mienie.

Ten aspekt funkcjonalny został także podkreślony w nowo przyjętej wówczas definicji nieruchomości rolnej (art. 46¹ kc.). W miejsce używanego wcześniej w tej definicji określenia, że nieruchomość uważa się za rolną, jeżeli jest lub może być użytkowana na cele produkcji rolnej w definicji przyjętej w 1990 roku wskazano, że są to nieruchomości, które są lub mogą być wykorzystywane do prowadzenia działalności wytwórczej w rolnictwie, stawiając równocześnie znak równości między pojęciem „nieruchomość rolna” i „grunt rolny”. Jak słusznie wskazywał S. Prutis, obecne sformułowanie oznacza rozszerzenie zakresu pojęcia nieruchomości rolnej. Do nieruchomości rolnych zaliczyć należy, zdaniem autora, także te, które służą lub mogą służyć prowadzeniu działalności wytwórczej, a więc takie nieruchomości, gdzie zlokalizowane są zakłady przetwarzania produktu rolnego (np. mleczarnia, masarnia, chłodnia, suszarnia czy młyn, związane z prowadzonym gospodarstwem).³⁴ Problem funkcjonalnej wymowy nowo przyjętych w 1990 roku w kodeksie cywilnym pojęć „nieruchomość rolna” i „gospodarstwo rolne” znalazł także swoje wyraźne odzwierciedlenia w orzecznictwie SN. Bardzo wyraźnie problem ten wystąpił w orzeczeniu SN z dnia 2.06.2000 r.³⁵, w którym SN stwierdził, że „gospodarstwem rolnym jest jednostka gospodarcza zorganizowana na nieruchomości rolnej o takim obszarze, że możliwe jest prowadzenie działalności wytwórczej przeznaczonej na zbyt”. W uzasadnieniu cyt. tezy SN stwierdził m.in., że „wzmianka zawarta w art. 55³ kc. o całości gospodarczej kieruje również ku pojęciu działalności gospodarczej i pozwala wnioskować, że w tym przepisie, umieszczonym w części tytułu kodeksu cywilnego dotyczącej przedsiębiorstw, ustawodawca unor-

33 S. Wójcik, *Obrót nieruchomościami...*, *op. cit.*, s. 321.

34 S. Prutis, *Rolnicy indywidualni...*, *op. cit.*, s. 99. Por. także M. Ptaszyk, *Nowe zasady obrotu nieruchomościami rolnymi inter vivos*, PiP 1991, z. 7, s. 52 i n.

35 Wyrok SN – Izba Cywilna z dnia 2.VI.2000 r., II CKN 1067/98 z glosą A. Lichorowicza, OSP 2001, nr 2, poz. 27.

mował gospodarstwo jako jednostkę produkcyjną”. Dla skutecznej realizacji wskazywanej funkcji gospodarczej gospodarstwo rolne powinno mieć, jak zaznaczał SN, określone kryterium obszarowe. Odnosząc się do tego fragmentu uzasadnienia SN A. Lichorowicz zawarł pozytywną jego ocenę wskazując, że w sensie ekonomicznym, polityki strukturalnej w rolnictwie, pogląd SN należy zaakceptować, ale dotyczy to postulatów *de lege ferenda*.³⁶

Przesunięcie akcentu w omawianej definicji gospodarstwa rolnego w art. 55³ kc. z własnościowego na funkcjonalny nie budzi wątpliwości, ale chodzi tu właśnie o wskazaną tendencję, a nie o całkowitą zmianę charakteru tej definicji. A. Stelmachowski wskazywał, że kodeksowa definicja gospodarstwa rolnego stanowi pierwszą normatywną próbę skonstruowania ogólnego pojęcia gospodarstwa rolnego przydatnego nie tylko dla instytucji prawno-rolnych regulowanych kodeksem cywilnym, lecz mającej służyć potrzebom szeroko rozumianego obrotu majątkowego między podmiotami prawa cywilnego. Autor pisał m.in., że „przy ogólnym ujęciu definicji należy ją interpretować i stosować z uwzględnieniem szczególnych cech danego stosunku prawnego, do którego definicja ta ma zastosowanie. Przykładowo, w przypadku zniesienia współwłasności gospodarstwa rolnego (art. 213–218 kc.) trzeba brać pod uwagę tylko takie składniki, które są przedmiotem wspólnego prawa własności”.³⁷

To własnościowo-funkcjonalne ujęcie definicji gospodarstwa rolnego w art. 55³ kc. znalazło także swoje potwierdzenie w znowelizowanych w 1990 roku przepisach dotyczących zniesienia współwłasności gospodarstwa rolnego, w których wskazano na generalną zasadę, że najpierw sami współwłaściciele decydują o sposobie zniesienia współwłasności gospodarstwa rolnego, a jeśli tego nie uczynią, przedmiotem ochrony jest nie tyle mienie określające zakres pojęcia gospodarstwa rolnego, lecz jego funkcje produkcyjne. Podobną wymowę uzyskały przepisy o dziedziczeniu gospodarstw rolnych, w których skreślono ograniczenia dotyczące testamentowego dziedziczenia gospodarstwa rolnego (dawny art. 1065 kc.) pozostawiając tylko ograniczenia przy dziedziczeniu ustawowym. Tu znów dano wyraz przyjętemu wówczas założeniu, że właściciel gospodarstwa rolnego ma swobodę rozporządzania swoim prawem własności, a jeśli nie sporządzi testamentu, w grę wchodzi dziedziczenie ustawowe związane z koniecznością spełnienia m.in. określonych przesłanek produkcyjnych. Wskazywane tu przykłady przyjętej w 1990 roku regulacji prawnej dotyczącej zniesienia współwłasności gospodarstw rolnych (także działu spadku, w skład którego wchodzi gospodarstwo rolne – art. 1070 kc.) odwołując się do pojęcia gospodarstwa rolnego dają bardziej priorytet własnościowemu uję-

36 Por. także pogląd W. Katnera, który limity powierzchniowe odnosi nie do samej kwalifikacji gospodarstwa jako rolnego, tylko do wielkości obszaru, poniżej którego nie ma potrzeby stosować jakiejś regulacji szczególnej, W. Katner, *Kodeks cywilny...*, *op. cit.*, s. 536.

37 A. Stelmachowski, [w:] *Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej...*, *op. cit.*, s. 78.

ciu gospodarstwa rolnego niż funkcjonalnemu. Zdają się więc odbiegać od ogólnej wymowy nowej treści art. 55³ kc., w której, jak już była o tym mowa, na znaczeniu zyskiwał bardziej element funkcjonalny. To spostrzeżenie zdaje się potwierdzać wyrażony w literaturze i przypomniany już w tych rozważaniach pogląd, że normatywne ujęcia gospodarstwa rolnego mają charakter instrumentalny. Nie ulega jednak wątpliwości, że generalnie rzecz ujmując, nowelizacja kodeksu cywilnego w 1990 roku była wyrazem dążenia do wzmocnienia własności, aczkolwiek w szczegółowych regulacjach można by mieć określone wątpliwości. Dotyczyć one już mogą samej definicji gospodarstwa rolnego zawartej w art. 55³ kc., który akcentował znaczenie funkcji produkcyjnej, ale jego umieszczenie w kodeksie cywilnym podkreślało znaczenie ochrony własności, ograniczanie ingerencji administracyjnej m.in. w zakreślaniu zakresu pojęcia. Znaczące potwierdzenie wskazanego kierunku traktowania gospodarstwa rolnego przyniósł wyrok TK z dnia 31.01.2001 r.³⁸ TK zakwestionował zgodność z konstytucją szeregu przepisów kodeksu cywilnego dotyczących ustawowego dziedziczenia gospodarstw rolnych (np. art. 1059, 1060 i 1062 kc.). TK stwierdził m.in., że „nierównego traktowania spadkobierców dziedziczących z ustawy po właścicielu gospodarstwa rolnego nie można uzasadniać koniecznością posiadania kwalifikacji rolniczych dla uzyskania własności takiego gospodarstwa. Wymagania tego rodzaju zostały bowiem w 1990 roku generalnie zniesione, a kwestionowane przepisy kc. są reliktem rozwiązań wprowadzonych ustawą z 1963 r.”

TK potraktował gospodarstwo rolne jak każdy inny przedmiot dziedziczenia. Równocześnie jednak TK widzi możliwość – *de lege ferenda* – potraktowania gospodarstwa rolnego jako szczególnego przedmiotu dziedziczenia.³⁹ TK stwierdził m.in., że „konstytucyjną odrębność gospodarstwa rolnego jako składnika majątku potwierdza art. 23 Konstytucji”.⁴⁰ TK zauważył, że zmiany przyjęte w 1990 roku w kodeksie cywilnym w zakresie dziedziczenia gospodarstw rolnych z ustawy przy jednoczesnym wprowadzeniu swobody rozrządzenia nieruchomościami rolnymi *inter vivos* i swobody testamentowego rozrządzenia gospodarstwami rolnymi świadczą o niekonsekwencji ustawodawcy i czyni niespójny system prawa w tym zakresie. Istniejąca dysharmonia systemu prawnego czyni trudnym do określenia cel istnienia ograniczeń.

Trafność cytowanych stwierdzeń nie wymaga uzasadnienia. Wskazania TK nie znajdują niestety potwierdzenia w przyjmowanych regulacjach prawnych dotyczących kształtowania modelu gospodarstwa rolnego. Odnotowany przez TK stan dysharmonii między poszczególnymi regulacjami prawnymi jest utrzymywa-

38 Sygn. akt. P. 4/99, Dz.U. Nr 11, poz. 91, opublikowany wraz z uzasadnieniem, [w:] „Rejent” 2001, z. 3, s. 150–193.

39 Por. także wyrok z dnia 5 września 2007 r. Sygn. akt. P 21/06 /Dz.U. Nr 170, poz. 1205.

40 Por. na ten temat także A. Lichorowicz, Szczególny porządek dziedziczenia gospodarstw rolnych w Polsce po orzeczeniu Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31.01.2001 r., „Rejent” 2001, z. 9, s. 96 i n.

ny. Nabycie gospodarstwa rolnego w drodze dziedziczenia wolne jest od wszelkich ograniczeń, natomiast obrót *inter vivos* regulowany aktami prawnymi pozakodeksowymi poddawany jest licznym ograniczeniom.⁴¹

Z wyroku TK można wnioskować, że z obu elementów ochronnych wskazanych w art. 55³ kc., a więc majątkowego i funkcjonalnego, ten pierwszy jest w obecnym stanie prawnym priorytetowy, gdyż funkcjonalna część tej definicji była przejawem naruszenia prawa własności. TK nie zakwestionował jednak znaczenia tej funkcjonalnej treści. Stwierdził tylko, że wymaga ona innego niż dotychczas ujęcia. TK wskazał m.in., że „prowadzenie gospodarstwa rolnego może być traktowane jako szczególny rodzaj działalności gospodarczej, a samo gospodarstwo rolne uznawane być może za rodzaj przedsiębiorstwa”. TK stwierdził także, że regulacja prawna dotycząca dziedziczenia gospodarstw rolnych powinna być skorelowana z całością regulacji dotyczącej obrotu gruntami rolnymi. Są to postulaty *de lege ferenda*. Natomiast *de lege lata*, po wyroku TK powstało duże zróżnicowanie realizacji funkcji ochronnych wskazanych w definicji gospodarstwa rolnego w art. 55³ kc. w przypadku pozakodeksowych regulacji, które nawiązują do kodeksowego pojęcia, a normują obrót *inter vivos*. Jest tylko jeden element łączący wskazane regulacje, mianowicie konieczność ochrony własności. Jest to istotny element definicji zawartej w art. 55³ kc. A. Stelmachowski pisał, że „w obecnej definicji z kryterium własnościowym mamy do czynienia w przypadku gruntów rolnych, ponieważ pojęcie gruntu rolnego – zgodnie z art. 46¹ kc. – utożsamione zostało z pojęciem nieruchomości rolnej jako jednostki własnościowej”.⁴² W tych więc aktach prawnych, w których nawiązuje się do definicji gospodarstwa z art. 55³ kc. ochrona własności musi być skorelowana z przyjmowanymi produkcyjnymi rozwiązaniami. Nawiązywanie do kodeksowej definicji gospodarstwa rolnego uzasadnione jest zwłaszcza w tych aktach prawnych, których celem jest kształtowanie ustroju rolnego, a zwłaszcza nawiązywanie w nich do jednego z elementów tego pojęcia, tzn. stosunków własnościowych w rolnictwie.⁴³

5. Szczególną rolę w przyjmowanych regulacjach prawnych dotyczących przekształceń strukturalnych w rolnictwie odgrywa pojęcie gospodarstwa rodzinnego, które art. 23 Konstytucji określił jako podstawę ustroju rolnego. Zrozumiałe jest więc, że przyjęta w u.k.u.r. definicja tego gospodarstwa nawiązuje do definicji z art. 55³ kc. Zgodnie z treścią art. 2 pkt. 2 u.k.u.r. pod pojęciem gospodarstwa rolnego należy rozumieć gospodarstwo rolne w rozumieniu kodeksu cywilnego o obszarze nie mniejszym niż 1 ha użytków rolnych. Nawiązanie w tej definicji do kryterium ob-

41 Por. np. ustawę z dnia 11.04.2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego t.j. Dz.U. z 2012 r., poz. 803, oraz rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 19.06.2007 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Renty strukturalne” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, Dz.U. Nr 109, poz. 750.

42 A. Stelmachowski, *Gospodarstwo rolne...*, op. cit., s. 78.

43 Jak np. w cyt. u.k.u.r.

szarowego zgodne jest z postulatami, by szczególny reżim prawny dotyczący gospodarstw rolnych wprowadzać nie dla wszystkich gospodarstw, lecz tylko dla tych, których znaczenie dla przekształceń ustrojowo–strukturalnych jest istotne.⁴⁴ U.k.u.r. należy z pewnością do tej grupy aktów prawnych, które za cel stawiają sobie kształtowanie stosunków własnościowych w rolnictwie poprzez budowanie określonego modelu gospodarstwa rolnego. W tym przypadku element produkcyjny zawarty w pojęciu gospodarstwa rolnego schodzi na dalszy plan, aczkolwiek jest obecny w prawnej regulacji i powiązany ściśle z elementem majątkowym.

W innych aktach prawnych, należących także do grupy tych, których celem są przekształcenia ustrojowo–strukturalne zauważyć można stosowa – nie innej techniki legislacyjnej. Zmierza ona jednak także do wyłącza – nia z obszaru oddziaływania ustawodawcy pewnej grupy gospodarstw niespełniających minimalnego kryterium obszarowego – 1 ha. Chodzi tu zwłaszcza o przypomnienie rozwiązań ustawy z dnia 19.10.1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa.⁴⁵ Ustawa ta nie definiuje pojęcia gospodarstwa rolnego, ale swoje istotne rozwiązania wiąże z pojęciem gospodarstwa rodzinnego, nawiązując w tym zakresie do u.k.u.r.⁴⁶ W ten sposób kryterium własnościowe z definicji gospodarstwa rolnego w ujęciu kodeksu cywilnego znajduje także swoje potwierdzenie w omawianej ustawie. To kryterium jest także widoczne w przyjętej w tej ustawie definicji nieruchomości rolnej, gdyż zgodnie z art. 1 pkt 1 cytowana ustawa reguluje zasady gospodarowania mieniem Skarbu Państwa w odniesieniu do: 1/nieruchomości rolnych w rozumieniu kodeksu cywilnego położonych na obszarach przeznaczonych w planach zagospodarowania przestrzennego na cele gospodarki rolnej.

Odnotowując tendencję odwoływania się do majątkowego, przedmiotowego określenia statusu gospodarstw rolnych, uzasadnione jest jednak akcentowanie, że dążenie do wspomnianych przekształceń ustrojowo–strukturalnych nie powinno zmniejszać wymowy faktu, że ochrona własności jest, jak pisał A. Stelmachowski, bardzo wyraźnie powiązana z dążnością do zachowania zdolności produkcyjnych gospodarstwa. Nowe cele stawiane w procesie dokonujących się przekształceń rolnictwa nie oznaczają, by „zabezpieczenie wyżywienia ludności nie miało znaczenia”.⁴⁷ Autor pozytywnie odniósł się także do lokalizacji art. 55³ kc. w sąsiedztwie definicji przedsiębiorstwa. W ten sposób, jak zaznaczył, zaakcentowany został funkcjonalny aspekt konstrukcji obu pojęć.⁴⁸ W przypadku funkcji gospodarstwa rolnego zdefiniowanego w art. 55³ kc. oba wykazywane w tej definicji elementy –

44 A. Stelmachowski zdefiniował ustrój rolny jako „układ stosunków własnościowych i form organizacji produkcji w rolnictwie, jak również form organizacyjnych rynku rolnego” – A. Stelmachowski, [w:] *Polskie prawo rolne...*, *op. cit.*, s. 11.

45 Dz.U. z 2007 r. Nr 231, poz. 1700 z późn. zm.

46 Por. np. art. 6 ust. 1 pkt 1, art. 29 ust. 3 b pkt. 1, 2.

47 A. Stelmachowski, *Współczesne różnicowanie...*, *op. cit.*, s. 35–36.

48 A. Stelmachowski, *Polskie prawo rolne...*, *op. cit.*, s. 78.

przedmiotowo–majątkowy i funkcjonalny są więc nierozzerwalnie związane. Można najwyżej mówić o silniejszym lub słabszym akcentowaniu jednego z nich.

6. Podobnie problem ten można zauważyć w związku z proponowaną definicją gospodarstwa rolnego zawartą w projekcie kodeksu cywilnego.⁴⁹ Zgodnie z tą propozycją: „Za gospodarstwo rolne uważa się nieruchomości rolną wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą, oraz prawami i zobowiązaniami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego” (art. 77 projektu). W cytowanej definicji powrócono do odrzuconego na gruncie art. 55³ kc. pojęcia „nieruchomość rolna”, dając tym samym wyraz potrzebie zaakcentowania znaczenia prawa własności w tej definicji. Równocześnie jednak definicję tę umieszczono w dziale traktującym łącznie o przedsiębiorstwie i gospodarstwie rolnym (Dział III projektu).

Proponowana definicja gospodarstwa rolnego określonego jako ujęcie przedmiotowo–majątkowo–funkcjonalne nawiązuje do obecnego ujmowania gospodarstwa rolnego. Jak wskazuje J. Bieluk, obecna definicja z art. 55³ kc. wymienia określone składniki gospodarstwa rolnego, a jednocześnie składniki te wymienione zostały ze względu na funkcję, którą pełnią w procesie produkcji w gospodarstwie rolnym.⁵⁰ Autor jest zwolennikiem akcentowania zwłaszcza funkcjonalnego aspektu prawnego określenia gospodarstwa rolnego. Wskazuje, że „definicja gospodarstwa rolnego powinna odpowiadać rzeczywistości gospodarczej, w której mamy do czynienia jednocześnie z gospodarstwami socjalnymi oraz z jednostkami nastawionymi na produkcję towarową. Powinna regulować sytuację jednej i drugiej grupy. Zaś sposobem na to jest oparcie się na pojęciu działalności rolniczej”.⁵¹ Dlatego też autor proponuje – *de lege ferenda* – wprowadzenie do kodeksu cywilnego nowego przepisu, który zawierałby definicję przedsiębiorstwa rolnego, zgodnie z którą: „Przedsiębiorstwo rolne jest zorganizowanym zespołem składników materialnych i niematerialnych przeznaczonych do prowadzenia działalności gospodarczej. Do przedsiębiorstwa rolnego stosuje się odpowiednio przepisy dotyczące przedsiębiorstwa i gospodarstwa rolnego”.⁵²

Autor wskazuje, że potrzeba sformułowania nowej, cytowanej definicji wynika z konieczności dostosowania regulacji prawnej do współczesnego obrotu gospodarczego. Zdaniem autora, definicja zawarta w art. 55³ kc. tej rzeczywistości gospodarczej nie odpowiada.⁵³

49 Księga Pierwsza Kodeksu Cywilnego, Projekt z uzasadnieniem opracowany przez Komisję Kodyfikacyjną Prawa Cywilnego działająca przy Ministrze Sprawiedliwości, Warszawa 2009, s. 79 i n.

50 J. Bieluk, Działy specjalne produkcji rolnej. Problemy prawne, Białystok 2013, s. 46.

51 *Ibidem*, s. 69.

52 *Ibidem*, s. 74.

53 *Ibidem*, s. 71.

Odnosząc się do zgłaszanych przez autora propozycji, uzasadnione wydaje się jednak pytanie, czy obecna definicja gospodarstwa rolnego zawarta w art. 55³ kc. nie może się jednak okazać przydatna także dla opisywania sytuacji prawnej działów specjalnych produkcji rolnej, których działanie wykazuje cechy działalności charakterystycznej dla przedsiębiorstwa.

Dotychczasowe rozważania wskazywały, że ujęcie art. 55³ kc. jest ujęciem przedmiotowo–funkcjonalnym. Taki też wydzźwięk ma proponowana przez autora definicja przedsiębiorstwa rolnego, która w przedstawianym projekcie odwołuje się zresztą do pojęcia gospodarstwa rolnego. Istotne jest ponowne zwrócenie tu uwagi na umiejscowienie przepisu art. 55³ kc. wśród przepisów traktujących o przedsiębiorstwie. Trafne jest spostrzeżenie, że „takie usytuowanie zdaje się wskazywać na zamiar ustawodawcy, aby określenie gospodarstwa rolnego było adekwatne do pełnionej przez nie roli przedsiębiorstwa rolnego, sugerując jednocześnie przesunięcie punktu ciężkości ku problemom funkcjonowania gospodarstwa rolnego, jako przedsiębiorstwa rolnego, w sensie zorganizowanej masy majątkowej”.⁵⁴

Podobną wypowiedź sformułował A. Stelmachowski pisząc, że: „kodeksowa definicja gospodarstwa rolnego stanowi pierwszą normatywną próbę skonstruowania ogólnego pojęcia gospodarstwa rolnego, przydatnego nie tylko dla instytucji prawno–rolnych regulowanych kodeksem cywilnym, tak jak było w definicji dotychczasowej, lecz mającej służyć potrzebom szeroko rozumianego obrotu majątkowego między podmiotami prawa cywilnego. Przemawia za tym systematyka uregulowania pojęcia gospodarstwa w części ogólnej kc., w sąsiedztwie definicji przedsiębiorstwa”.⁵⁵ Nie zmienia to faktu, że definicja z art. 55³ kc., aczkolwiek możliwa do zastosowania także dla podkreślenia zwłaszcza aspektu produkcyjnego danego rodzaju stosunków społecznych, nie jest jedyną definicją gospodarstwa rolnego. W różnych aktach prawnych dla realizacji celów w nich przyjętych są zawierane samodzielne, inne niż kodeksowa, definicje gospodarstwa rolnego.

Wydaje się, że na gruncie obecnej definicji gospodarstwa rolnego zawartej w art. 55³ kc. i tej, która jest proponowana w projekcie kodeksu cywilnego, można określać także sytuację prawną specjalistycznych rodzajów produkcji rolnej. Wymienienie w tej definicji nieruchomości rolnej jako jednego ze składników zwraca uwagę na aspekt majątkowy, natomiast nie zawsze jest to element konieczny dla prowadzenia działalności rolniczej w ramach gospodarstwa rolnego. Na problem ten zwracano już uwagę w literaturze.⁵⁶

54 P. Czechowski, A. Niewiadomski, Gospodarstwo rolne jako masa majątkowa, „Studia Iuridica Agraria” 2009, t. VIII, s. 156.

55 A. Stelmachowski, Gospodarstwo rolne; Pojęcie i jego ewolucja..., *op. cit.*, s. 78.

56 M. Błażejczyk, A. Stelmachowski, Nowe zjawiska w produkcji rolniczej i pararolniczej a ustrój prawny polskiego rolnictwa, PiP 1989, z. 1, s. 29 i n.

Przekonująco brzmi stwierdzenie, że gospodarstwo rolne jest wyodrębnionym jurydycznie rodzajem przedsiębiorstwa. Decyduje o tym szczególna funkcja gospodarki rolnej.⁵⁷

W obowiązującej definicji gospodarstwa rolnego w art. 55³ kc. nie ma żadnego kryterium obszarowego, co także mogłoby podkreślać bardziej funkcjonalny jej wydźwięk, w porównaniu z brzmieniem sprzed nowelizacji kc. w 1990 roku. Definicja ta może więc spełniać swą rolę dla określania sytuacji prawnej różnych rodzajów gospodarstw, w których działalność rolnicza prowadzona jest w różnym rozmiarze.

57 E. Gniewek, *Prawo rzeczowe*, Poznań–Kluczbork 1996, s. 55.

FUNCTIONS OF AGRICULTURAL HOLDING UNDER
THE ARTICLE 55³ OF THE CIVIL CODE

Key words: agricultural holding, agricultural law, functional features

Definition of agricultural holding contained in the Civil Code is the subject of numerous studies. This is justified, since this definition is one of the basic conceptual categories of agricultural law, to which reference is made in a variety of acts. Issues related to the definition has become particularly current after the changes of the Civil Code in the year of 1990. Among the questions raised is, inter alia, determination of the functions performed by the holding, which art. 55³ of the Civil Code refers to. The study identifies the importance of the proprietary and functional features, and their mutual relations. These functions are inextricably linked. At most it can be said of stronger or weaker accentuation depending on type of institution to which the normative concept of the holding is applied.